

‘חנוך לנער על פי דרכו’ –

עיון בהגותו
של האדמו"ר
מסלונים

נגה בינג

תדפיס מתוך:

יד דרך אפרתה

ביטאון המכללה בנושאי חינוך והוראה תשע"ד

המכללה האקדמית לחינוך
תשעים שנות הכשרת מורים

הוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

אמונה-אפרתה - המכללה האקדמית לחינוך ולאמנויות

מסת"ב: 6-13-7234-965-978

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה
מיסודה של מכללת אפרתה,

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל' 02-6717744, פקס' 02-6738660

דוא"ל efrata@macam.ac.il

עיצוב והפקה: **שילה • ברכץ** בית אל
טל' 02-9973875, פקס' 02-9971022, shilo_b@netvision.net.il

תוכן העניינים

9	פתח דבר
13	ציון עוקשי תפילת קבע ממוסדת – דרך חינוכית המעצבת אומה
33	אסתי בן מנחם-תאומים ללמוד תורה ביחידות או ללמוד תורה בחברותא? בחינת השאלה בטקסטים של חכמי ישראל במהלך הדורות
49	נגה בינג 'חנוך לנער על פי דרכו' – עיון בהגותו של האדמו"ר מסלונים
75	ישראל רוזנסון תלמיד מתחפש, מורה מחפש – מסה קצרה על תחפושות ועל חינוך
83	יוסי שפנייר עטרה של חינוך בצפונה של ירושלים בימים של טרום מדינה סיפורה של לאה גולוביצקי, מורה ומחנכת בעטרות
103	נעמה קידר-לוי מעורבות הספרייה בתהליך החינוכי-לימודי במכללה
121	אביבה סטניסלבסקי הזמר העברי ככלי לחוויה בחינוך
141	דסי שטיינר מדע בסיפורי ילדים או: קוץ נוסף בקוצים של פודי הקיפוד
157	מאירה פיין ז"ל ציורים של ילדים להורים גרושים
169	אביגיל פרידמן מה בין אווירת כיתה ללמידה?
193	ירון זילברשטיין השעה הפרטנית בבתי הספר במדינת ישראל ויצירת 'מעגל הערכה' – המורה כמעריך וכמועריך
203	לין גנסר ופול שרל-פוקס קשיים בהערכת תפקוד קוגניטיבי-חינוכי של תלמידים מהעדה האתיופית
217	אילנה כלב-ברקוביץ תכנית להכשרת מורים אל מול אתגרי השעה חינוך על-יסודי – מיפוי צרכים ודרכי התמודדות
235	אילנה כלב-ברקוביץ התמודדות עם בעיות משמעת – ציר מרכזי בעבודת ההוראה

עריכה לשונית
ד"ר סיגלית רוזמריין
חנה פורטגנג
מזכירת המערכת
שלומית זמיר

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

מכללת אפרתה	ד"ר אסתי בן מנחם-תאומים
אוניברסיטת בן-גוריון	נגה בינג
מכללת אפרתה	ד"ר אילנה כלב-ברקוביץ
מכללת אפרתה	ד"ר ליין גנסר
מכללת חמדת-הדרום	ד"ר ירון זילברשטיין
מכללת אפרתה	ד"ר אביבה סטניסלבסקי
מכללת אפרתה	ד"ר ציון עוקשי
מכללת אפרתה	מאירה פיין ז"ל
מכללת אפרתה	ד"ר אביגיל פרידמן
מכללת אפרתה	נעמה קידר-לוי
מכללת אפרתה	פרופ' ישראל רוזנסון
מכללת אפרתה	דסי שטיינר
מכללת אפרתה	ד"ר יוסי שפנייר
מכללת אפרתה	ד"ר פול שרל-פוקס

‘חנוך לנער על פי דרכו’ – עיון בהגותו של האדמו"ר מסלונים

נגה בינג

מבוא

באחד מנאומי כנס מועצת גדולי התורה, בשנות ה-80 של המאה ה-20, נאם אדמו"ר חסידות סלונים דאז, רבי שלום נח ברזובסקי (1911-2000; להלן: ברזובסקי), על האתגר הגדול בימינו:

ברור לנו שחובת הדור לדעת שהתפקיד המקודש ביותר שהוטל עלינו הוא לקיים ולהרחיב את מערכות החינוך התורתי. את מירב המשאבים שישנם, כספים ואנרגיה, כישרונות ופעולה יש להקדיש בעיקר לחינוך. יש לאל ידינו להכפיל את מימדי החינוך לתורה וליראת שמים בכמות מספרית ועוד יותר בהשכלה איכותית. כמו כן את מיטב בעלי הכשרון, מאותם אברכים היוצאים לחפש פרנסה עלינו להפנות בכל מחיר לעולם החינוך, לתתי"ם, לשיבות. הלא זהו המקצוע המקודש ביותר, כשאדם מתמכר לחינוך דורות כשרים לתורה ליראת שמים, גדולתו במידת החסד היא מן המפורסמות.¹

ברזובסקי, כאדמו"ר חסידי, היה שותף לתחושה הכללית של החברה היהודית המסורתית אשר מצאה עצמה בשנות ה-30 וה-40 של המאה ה-20 מול חורבן הקהילות, במסעות ובטלטולים בלא כל מסגרת עוטפת, ולבסוף – בהשמדת רוב יהודי מזרח אירופה. התנועה החסידית, כחלק מהחברה החרדית, מצאה עצמה מול חלל ריק של אבדן מנהיגים רבים ועמם קהל חסידיהם, ואל מול מדינה עצמאית-חילונית מתפתחת.

כל אלו הובילו את מנהיגי החברה החסידית להגדיר מחדש כיצד יש להמשיך את החצר החסידית במציאות המשתנה, אלו מאמצים יש להשקיע והיכן כדי לשקם את החצר החסידית ולהחזיר עטרה ליושנה. כמה עשורים לאחר מכן תמהו גם החוקרים על התופעה:

המציאות של השליש האחרון של המאה ה-20 מציגה בפנינו תנועה חסידית היונקת את כוחה ממלטשות יהלומין ובתי יוצר... תנועה דינמית שפניה אל העתיד – היא אחת המופלאות ביותר בתולדות ישראל במאה ה-20. תופעה זו מחייבת לא רק תיאור מחדש של חיי הדת היהודים בזמננו אלא היא דורשת מן ההיסטוריון חשבון נפש ובדיקה מחדש של תפיסותיו ומסקנותיו לגבי תולדותיה של החסידות במאות ה-18 וה-19.²

1. מתוך ארכיון אגודת ישראל, 1984.

2. דן, תשס"א עמ' 52-65.

דן מצביע על המחסור במחקר חסידות במאה ה-20, ובמיוחד לאחר השואה, דווקא למראה השתקמות החסידות ופריחתה. חברו לעמדתו כמה חוקרים נוספים הסוברים כי על כיוון המחקר כיום חובה להגיע גם לחקר החסידות בעשורים האחרונים, ולאחרונה אכן נוספו מחקרים מגוונים וחדשים העוסקים בחקר החסידות המאוחרת במאה האחרונה.³ ואולם מלבד החוקרים המצביעים על חשיבות המחקר על החסידות בעשורים האחרונים ועל התפתחותו, מושמעת עמדה ביקורתית המציבה שאלה: האם בחסידות בת זמננו נוצר חידוש שעליו גם יוכלו לעמוד החוקרים? האם מושגי היסוד והספרות כולם הם פרי העבר הרחוק? האם אפשר לטוען, כפי שטוען דן, כי בשורת החסידות כיום איננה השינוי אלא היעדר השינוי והיעדר הצורך בשינוי?

קשה לי לקבל עמדה הרואה את החסידות כיום כתנועה מתנוונת ושוקעת לעומת ראשיתה. אדרבה, בנושאים מספר נושאת החסידות של היום בשורה חדשה, לדוגמה במעמד ובתפקידו של 'הצדיק', מנהיג החסידות. לאחר השואה התלכדו החסידים במקומותיהם החדשים ובסביבתם החדשה הודות לדמות המנהיג, הצדיק – היורש הלגיטימי של השושלת. יתרה על זאת הפיצולים הרבים בעדות חסידיות הוכיחו כי נהירת החסיד לעדה החסידית והרגשת שייכותו בה תלויות בדמותו הכריזמטית של המנהיג.⁴ תחושות אלו הובילו להבנת תפקידו של 'הצדיק' החסידי כחיוני ולחידודו.

חסידויות שאדמו"ריהן לא שרדו מצאו עצמן בלא רועה, וסיכוייהן להשתקם היו קטנים למדי, לדוגמה בתי אב של חסידות סלונים (קוברין, לכוביץ, קוידאנוב), בתי אב של חסידות צאנז (טשקוב, שינובה פריסטיק), חצרות פיאסצנה, גרודזינסק וחסידות אלכסנדר – שלא קמו אחרי השואה מפני שלא נותר להן מנהיג. רוב החסידויות קיימו את חייהן סביב 'חצר' ובזיקה לצדיק, היינו המסגרת החברתית היא שנתנה בסיס איתן לקיום החסידות למעט יוצאות דופן.⁵ יהודים רבים יוצאי בתים חסידיים, שחצרים התפרקה או שהם עצמם ניתקו ממנה, איבדו במוקדם או במאוחר את זיקתם לחסידות.

ואולם בזמן התרחש גם תהליך הפוך – חצרות חסידיות שלא זכו להתהווה ולפרסום במאה ה-19 הצליחו להשתקם לאחר השואה בזכות מנהיגם, ולהוביל קו רעיוני חדש. חצרות אלו הונהגו לרוב בידי אדמו"ר שניחן בכריזמה ובכישורי מנהיגות גבוהים, והצליח להנהיג את עדתו בצומת ההיסטוריה של החיים היהודיים אחרי השואה.

3. בשנים האחרונות יש עלייה במספר המחקרים, בהם עבודות דוקטור, העוסקים בחקר החסידות החל מהמאה ה-19 ועד ימינו. ראו לדוגמה: שגיב, 2009; גרנות, תשס"ט; אם כי יש לציין שחסידות חב"ד וברסלב זוכות לתנופת מחקר רבה בעוד חצרות חסידיים אחרות עדיין לא קיבלו את תשומת לב המחקר.

4. ראו אחיטוב, תש"ס.

5. חסידות ברסלב היא דוגמה לתופעה ייחודית – חסידות הממשיכה להתקיים באמצעות קשרים חברתיים ובלי אדמו"ר. כיום יש כמה קהילות של ברסלב המתקיימות תחת מנהיג מקומי שאינו מכריז על עצמו רשמית כאדמו"ר החסידות, לדוגמה הרב קניג בצפת, הרב בזנסון בתל אביב, ועוד. ראו: גארב, 2005; דן, תשמ"ט.

לדעתי אחד התחומים המעניינים בחקר החסידות העכשווית הוא הנושאים והדגשים שכל חצר חסידית בוחרת לעסוק בהם ולפתח את הגותה, וכן השאלה האם יש מכנה משותף שיכול לסייע לנו להגדיר את ‘חסידות המאה ה-20’. דומני כי מרבית החצרות שקועות בתפיסת הגות המאפיינת את החצר החסידית שלה ומתאימה לה, ויש אדמו"רים אשר חוברים יחד בכל מיני נושאים, ואחרים – שמתבצרים בחצרם שלהם. ואולם אחד הנושאים שיש בהם תסיסה מחודשת, ואולי גם נחשב ‘בוער’ כי בו עוסקים מנהיגי החסידות בדור האחרון, הוא חינוך הדור הצעיר.

מחנכים רבים בדורנו טרודים ביסוד הצלחת דרכם החינוכית. מהו סוד החינוך המאפשר למידה משמעותית לתלמיד ויצירת קשר חיובי ונכון בינו ובין המחנך? נראה כי שאלת סוד הצלחת הדרך החינוכית אינה פוסחת על שום חברה השואפת להעניק לדור הצעיר ולהשריש בו את עיקרי אמונותיה ודעותיה. החברה החרדית בימינו, ובה כמה מחצרות החסידים, טרודה בשאלת חינוך הדור ובתחום רחב זה – מגוון דרכים והשקפות.

במאמר ארצה להציג את הגותו החינוכית של רבי שלום נח ברזובסקי, האדמו"ר האחרון בחסידות סלונים ואביו של האדמו"ר הנוכחי. לעניות דעתי הגותו משקפת מיזוג של שלושה ערכים משלוש השקפות עולם – חינוך ללמדנות, חינוך לחסידות וחינוך למוסר – המשתרגות יחד לכדי תפיסה חינוכית-חסידית אחת:

יסוד ההצלחה הוא כאשר עולמו של בחור הישיבה עומד ומבוסס על שלושת העמודים: תורה, עבודה ומדות. המזיגה הנפלאה הזאת של אור התורה המאיר בדרך הלימוד ע"פ שיטת ההבנה ההעמקה וניתוח ההלכה כמקובל מגדולי ראשי הישיבות, יחד עם כל אור עבודת הנפש ולהט החסידות היא המפתח להצלחה... עבודת ה' לא רק שאינה סותרת ומפריעה ח"ו אלא עוד מסייעת להתעלות הראויה בתורה וכל מה שבין התורה שקוע יותר בהתעמקות ובחידושי תורה הרי זה עוזר גם לעבודת ה' שלו שלא תהיה שטחית... בבחינת החוט המשולש לא במהרה יינתק.⁶

המיזוג, בבחינת ‘החוט המשולש’, משלב לימוד תורה ‘מגדולי ראשי הישיבות’ כנהוג בישיבות ליטא עם עבודת השם כפי שנוסחה בחסידות ועם עבודה על המידות כפי שהודגשה בתנועת המוסר. מיזוג שלוש אלו הוא יסוד מכונן בהגות חסידות סלונים בכל רבדיה, והוא בולט במיוחד בקונטרסי נתיבות שלום. ובאמצעותם אבקש להציג את משנתו החינוכית ובתוך כך גם להביא לידי ביטוי את החידוש בתפיסתו את תפקיד הצדיק בדורו.

6. ברזובסקי, תשנ"א, עמ' 41.

חסידות סלונים – רקע

כור מחצבתה של החסידות בעיירה סלונים שבליטא, עם הכתרתו של רבי אברהם וינברג (1804-1884) לאדמו"ר הראשון של החסידות. רבי אברהם וינברג היה תלמידו הבולט של רבי מרדכי מלכוביץ', ולאחריו של רבי משה מקוברין.⁷ הוא הוכתר לאדמו"ר מיד אחרי מותו של רבי משה מקוברין, וקבע את מושבו ואת חצרו החסידית בעיירה סלונים. משלב זה עברה הנהגת החסידות בסלונים בירושה, מדור לדור. ארבעה אדמו"רי סלונים הנהיגו את החסידות בליטא, ושלושה אדמו"רים – בארץ ישראל.⁸ בליטא הנהיג רבי שמואל וינברג, בנו של רבי אברהם וינברג, והותיר אחריו את ספרו דברי שמואל. אחריו עמד בראש החסידות רבי אברהם וינברג (השני), המכונה 'בעל בית אברהם' על שם ספרו. אחרון האדמו"רים בליטא היה בנו, רבי שלמה דוד יהושע, המכונה 'הרבי הצעיר', והוא נרצח בשואה בשנת 1942. בארץ ישראל הנהיג את עדת החסידים בטבריה זקן החסידים, רבי מרדכי חיים קסטלניץ (1868-1953), שלאחר שנים הוכתר רשמית לאדמו"ר. את מקומו מילא רבי אברהם וינברג (1889-1981), בנו של רבי נח וינברג ונינו של מייסד השושלת. הוא מכונה בשם 'רבי אברהם השלישי' או על שם ספרו ברכת אברהם. חתנו, רבי שלום נח ברזובסקי (1911-2000), שנבחר בשל יכולותיו הכריזמטיות, הוכתר על ידי חסידי סלונים, ובקרב החסידים אף נמסר כי בהסכמתו המלאה של חותנו. רבי שלום נח ברזובסקי היה האדמו"ר השביעי לחסידות סלונים. הוא הוכתר לאדמו"ר בערוב ימיו והנהיג את סלונים עד סוף המאה ה-20. אולם נושא זה הוא אחד מה'כתמים' שחסידות סלונים נושאת עמה והשנויות במחלוקת. שהרי מכאן החסידות נתפצלה לשניים. המתח בין שני הפלגים עדיין קיים. ברזובסקי זכה ל'רוב קולות' סיעת סלונים בזכות הכריזמה שלו, והפופולריות שלו אף גברה עם הוצאת ספריו נתיבות שלום. באמצעות ספריו והגותו זכה לתואר 'האדמו"ר ששיקם את חסידות סלונים לאחר השואה' כשמצאה את עוגנה המחודש בטבריה ולאחר מכן בירושלים. רבי אברהם לעומתו טרם הוציא ספרים כתובים וערוכים, והגותו עוברת בעיקר בעל פה.

ברזובסקי נולד בכרנוביץ' ולמד בנעוריו אצל האדמו"ר 'בעל בית אברהם' מסלונים. בשנת תרצ"ה, לאחר שלמד בישיבת 'תורת חסד' של חסידי סלונים, עלה לארץ ישראל.

7. רבינוביץ', 1961.

8. לחסידות סלונים היסטוריה ארוכת שנים ביחסה לארץ ישראל, ובמיוחד בהתפתחות החסידית של העיר טבריה החל מעליית החסידים הגדולה בשנת 1772. ראו: שלמון, תשס"ט; ריבלין, תש"ך; ברנאי, תשנ"ה, עמ' 140-159; יערי, תש"ג, אגרות לז"נ; יערי, תש"ו, עמ' 323-368, 382-423; יערי, תש"י, עמ' 322-629; בן צבי, תשט"ו, עמ' 265-323; כהן, 1969, עמ' 145-151; ברטל, תש"ם; דובנוב, תרנ"ד; הורודצקי, תרס"א-תרס"ב; אלפסי, 1959, עמ' 79-89; שפרשל, תשכ"ג; הלפרין, 1946.

הוא עמד במשך שנים רבות בראש ישיבת 'בית אברהם' של חסידי סלונים בירושלים – הנחשבת לאחת הישיבות החסידיות הנכבדות בעיר – וזו יכולה להימנות בין שיאי פעילותו החינוכית. הוא כיהן כחבר הנהלת החינוך העצמאי וכחבר מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל; הוכתר כאדמו"ר חסידות סלונים בתחילת שנות השמונים ואז גם החל במלאכת עריכת ספרי אבותיו מסלונים, כולל אסופת ספריו וקונטרסיו נתיבות שלום.⁹ עד היום, אירוע הכתרתו לאדמו"ר עוד בימי חותנו – רבי אברהם וינברג השלישי – הוא כתם שחור בהתהוות ההנהגה הסלונימאית בעשורים האחרונים. בעקבותיה חל פיצול בחסידות סלונים בין ברזובסקי המנהיג את עדת סלונים, שחבריה מכונים 'הלבנים', ובין רבי אברהם וינברג הרביעי, המנהיג בבני ברק את עדת סלאנים, שחבריה מכונים 'השחורים'. שניהם רואים עצמם כיורשי האדמו"ר רבי אברהם וינברג השלישי.

האדמו"ר כמחנך

תפקיד הצדיק בתולדות החסידות נחקר כמעט בכל שדות מחקר החסידות,¹⁰ והוא למעשה הבשורה החדשה שנשאה החסידות מראשיתה ועד ימינו. במאה האחרונה ניכר כי מנהיגי העדה החסידית בארץ עסקו רבות במשמעות תפקיד הצדיק, במיוחד משום שהיה עליהם לשקם את עדתם לאחר השואה. שאלות רבות ומעניינות עולות סביב דמות הצדיק בעשורים האחרונים, בדגש על כוחה של הכריזמטיות בהנהגה, על טיב ההנהגה ועל השפעת הצדיק על חסידיו.¹¹

ברצוני להתמקד בתופעה מעניינת שהסבה את תשומת לבי הן בשיטוטים ברחובות מאה שערים הן בלימוד עיוני בספרי חסידות עכשוויים: מהו כיום תפקיד האדמו"ר בקשר עם חסידיו? חסידות סלונים בראשות ברזובסקי פתחה לפניי דלת להבנת מושג ישן-חדש שהודגש ביותר בעשורים האחרונים בתפקידו של המנהיג החסידי.

כבר בראשית דרכו, עת הקים ברזובסקי את ישיבת 'בית אברהם' בשנת 1942 – שנות ההשמדה באירופה, חש ברזובסקי את הקושי הגדול שצופן העתיד בשיקום חצר חסידית הולכת ואובדת. כאשר הגיעו השמועות הקשות על המתרחש במחנות ההשמדה ועל החורבן הגדול, עם הכאב העצום נבוכו חסידים בקרב שארית הפליטה בתהיות אשר

9. ראו ספרי נתיבות שלום, תשל"ד-תשס"ז.

10. לסיכום המחקר על הצדיק בחסידות אחרי שלום ראו: מרגולין, תשס"ה, עמ' 379-426; דן, 2001 עמ' 52-65; פייקאד, תש"ן, עמ' 44; פייקאד, תשנ"ד, עמ' 148; שלום, 1976, עמ' 213-258; ויס, תשי"א; ש"ץ, 1960; נגאל, תשכ"ב; תשבי ודן, 1969; אליאור, 1994; דרסנר, 1974; רפפורט, 1979; גרין, 1987.

11. ראו: ובר, תש"ם.

לאמונתם, בשאלות על הנהגה חדשה ובשאלת יצירת חיים חדשים במדינת ישראל. כמנהיג קהילה שחברה, הבין ברזובסקי את גודל אחריותו בקבלת ההנהגה ובכתיבת הגות חינוכית להתמודדות עם השואה ולשיקום עולם התורה והקהילה היהודית-חרדית. בדומייה ובקריאה חוזרת ונשנית לחשבון נפש פנימי הבין כי מחנך אינו יכול להסתפק במאמר הפסוק 'וידם אהרון' כתגובה, גם אם היא תגובתו הטבעית והאמתית. עליו להיות מוכן להסביר לתלמידיו ולתת ביטוי לרגשותיו ולדעותיו.

בין המשבר הגדול ביותר שחווה העם היהודי למשברים נוספים שפקדו את הציבור החרדי, נחשף ברזובסקי – כראש ישיבה ואחר כך כאדמו"ר – למשברים בחיי הרוח ובחיי הגוף בתקופתו.¹² אין ספק כי מאורעות המאה ה-20 הציפו אתגרים והעמידו את הציבור במשברים רוחניים ופיזיים. אחת השאלות המעניינות בחקר החסידות בדורנו קשורה להתמודדות המנהיגים עם האתגרים שניצבו בפניהם ובבירור התמורות שעברה החסידות בעקבותיהן. מה טיבה של התמודדות זו, ובאילו אמצעים ניסו המנהיגים לבלום את הסכנות המאיימות על קהילתם?

ברזובסקי, כנצר לשושלת סלונים הליטאית, ראה בישיבתו החסידית מיזוג של לימוד תורה בנוסח ישיבות ליטא עם הווי חסידי כפי שהנהיגו מייסדי השושלת בישיבת 'תורת חסד' בעיירה ברנוביץ'.¹³ בהנהגת הישיבה החסידית שאף למזג בין דרך חסידית – קיום שוטף של 'טישים', התועדויות בערבי שבת וקבלת חסידים לחצר החסידית – ובין דרך לימוד תורה בנוסח ה'ליטאים', המתבטאת בשיטת לימוד תורה שונה ובאימוץ דפוסים והנהגות מתנועת המוסר. בהקמת הישיבה נקט בחירה דומה לזו שבחר רבי חיים מוולוז'ין, שראה בהקמת הישיבה הליטאית 'עץ חיים' בשנת 1802 מזור למשבר לימוד בתורה, שבו האשים את החסידות.¹⁴ ברזובסקי העמיד את שיקום החסידות בראש ובראשונה על הקמת ישיבה חסידית, שתשמש בעבור החסיד מבצר מפני השפעות חיצוניות, ויותר מכך תשמש דגם ללכידות פנים-חסידית שמטרתה החזרת עטרת חסידות סלונים ליושנה.

את עיקר פעילותו החינוכית השקיע בשלושה ערוצים: בניסיון להגיע מתוך אהבה לנפש התלמיד פנימה, לשורשי נשמתו – ובאמצעותה לרומם אותו ולהשפיע עליו; בקריאה לתיקון המידות בהשפעת תנועת המוסר, בעיקר להוקעת שורש מידת התאוה המינית

12. הגדרת המילה 'משבר' לצורך הדין: "מצב הטומן בחובו איום על ערכים, דפוסים ומוסדות העומדים בבסיסה של החברה" (אטקס, תשס"ד, עמ' 110).

13. על ישיבת 'תורת חסד' ואופייה ראו: שטמפפר, תשמ"א; שטמפפר, תשנ"ה; סורסקי, תשמ"ו-תשמ"ט; שטמפפר, תש"ס; נדלר, 2006.

14. על הישיבה בוולוז'ין ראו שטמפפר, תשנ"ה, עמ' 25-54.

שהוא מכנה רבות בהגותו 'קדושה' שהיא שם קוד כולל לחיים ללא תאוה וללא מותרות מינית; ובהעלאת קרן לימוד התורה לדרגה עליונה, ושיטת לימוד כמקובל בישיבות ליטא.

בערוצים אלו ראה ברזובסקי תפיסה חינוכית שלמה אשר תוביל את המחנך ואת התלמיד למערכת חינוך נכונה בעולם משתנה. הוא האמין כי כל דור מעמיד אתגר לקהלו. בכמה מקומות בהגותו הוא מנסה להבין מהו האתגר של הדור שאחרי השואה. בהנגדת ניוונה של החברה החרדית להתפשטותה של החברה החילונית בארץ, עם התעצמות ההתבוללות וירידת הדורות, הוא מתאר באופטימיות יוצאת דופן את הנס והפלא של דורנו: "שמדרך הטבע חידש והקים בישראל את עולם התורה והחסידות בממדים עצומים שלא היו כדוגמתם בדורות הקודמים".

אופטימיות זו המתפלאת מתופעת בעלי התשובה, מהשתקמות ומפריחת החסידות ומעושר לומדי התורה - תופעה מרשימה ביותר שהובילה אותו לתפיסה הרואה בשנים אלו את 'אתחלתא דגאולה'.

ואולם מפן אחר עולה התפיסה החסידית המקובלת הרואה בדורנו 'ירידת הדורות' בהשוואה לעבר. תפיסה זו נשמעה רבות בשנות ה-70, וייתכן שהיא ניוונה מהתחושה הכללית שאפפה את החברה כולה מיד עם תום מלחמת יום כיפור, או שמא קיומה והתפתחותה אוחזים בתפיסת החסידות הברלנית בכללותה, המאפיינת את העשורים האחרונים. בתפיסה זו ביטא ברזובסקי כאב וצער על מצבו הרוחני והפיזי של עם ישראל ועל נסיגה וריחוק של החברה הדתית-חרדית מדרכה של תורה. מתוכה פיתח את השיטה החינוכית הידועה 'שמאל דוחה וימין מקרבת'. קירוב והרחקה אלו יתפרשו על פני מערכת היחסים בין האדם לעצמו, בין בני הזוג ובין המחנך לתלמיד.

ברם לא אדון באימוץ שיטה זו הלכה למעשה, שכן אימוץ דפוס זה נודע עוד טרם הופעתו של ברזובסקי. בלב המאמר אנסה להציג את המיזוג שעליו הצביע ברזובסקי ומשקף את חסידות סלונים בכלל ואת תפיסתה החינוכית בפרט. בתוך כך אבקש להדגים מאישיותו של ברזובסקי את השינוי שניסה לחולל בתפקידו של המנהיג החסידי, המכונה אדמו"ר או 'צדיק'.

לעניות דעתי, מנקודת מבטם של אדמו"רים חל מפנה בתפקיד האדמו"ר וביחסו לקהל חסידי בעשורים האחרונים של המאה ה-20. האדמו"ר מסלונים תפס עצמו בראש ובראשונה כמחנך. החינוך עמד במרכז עולמו, וכשם שראה בעצמו סמל לראש ישיבה - מחנך ראוי וכשר - כך סבר שיש על חסידיו ללמוד ממנו ולחקותו. עדויות רבות לכך אפשר למצוא בעלונים ובעיתוני הפנים שיצאו שנה לאחר מותו וגם בציון עשור למותו. שנה לאחר מותו סיפר עליו בנו, האדמו"ר הנוכחי של חסידות סלונים:

מחנך טוב הוא כל שיש בו שלושה דברים הללו: אהבה, הערכה ותמיכה. וכמו שקבלתי מא"א אדמו"ר זצ"ל שהיה המחנך המעולה ביותר שהכרתי ולא שהיה הכי טוב ביחס לאחרים, אלא היה מחנך מסוג אחר לגמרי ללא דמיון, ומבחינה מסוימת היתה זו הנקודה החזקה ביותר שראו בו.¹⁵

במילים אלו בחר רבי שמואל ברזובסקי לתאר את אביו, איש החינוך. במילים אלו ממשיכים חסידיו להעיד על גדולתו, עד כי בני משפחתו סיפרו שבזמן השבעה עליו נכנסו לנחמם מאות אנשים, וכל אחד ואחד אמר שהיה מקורב לברזובסקי. כל תלמיד מתלמידי הישיבה חש תלמידו המובהק, כבנו ממש. ואולם מעבר למה שראו בו תלמידיו ומקורביו העיד הוא על עצמו: "...כי ניצב אני בתפקיד הקשה ביותר והוא לייצר את האווירה המתאימה בישיבה שהיא מחנכת יותר מכל המחנכים ולטהר את האווירה הזו תמיד שתהא ראויה לטהר דמו ולבו ומוחו של כל המתחנך בה".¹⁶

דרישותיו מעצמו היו גבוהות – כשם שהיו דרישותיו מהצוות הרוחני של הישיבה, ובראשו ראשי הישיבה: "המשפיעים שיעורי תורה והמשגיחים המשפיעים שיחות מוסריות וטהרת המידות, יחיד סגולה הנאמנים בשליחותם הגדולה בהנהגת הישיבה הצינורות שעל ידם ירידת השפע לבני הישיבה תפקידם גדול וקדוש".¹⁷

תפקיד המחנך, לדעת ברזובסקי, אינו כשאר המקצועות:

על כל העומד בראש מערכת חינוכית צריך לקבוע בנפשו שהחינוך הוא שליחות ומלאכת הקודש. חינוך אינו מקצוע או משלח יד לפרנסה. ישנם מקומות בהם החינוך הוא מקצוע גרידא, גם שם יש פירות יפים, אך מערכת החינוך שלנו לא נוצרה בכדי להקים עוד מסגרת לחינוך שגרתית מן המצוי, אלא בכדי להקים באמצעותה את מיטב החינוך הרצוי.¹⁸

קיום החסידות, התפתחותה והעברת מסריה החינוכיים, כל אלו מוטלים על כתפי המחנך, ובראש ובראשונה על כתפי ראש הישיבה המנהיג את הצעירים בדרך החסידות.

תפקידי המנהיג: ראש ישיבה ואדמו"ר – הילכו שניהם יחדיו?

כאדמו"ר סלונים בשלהי המאה ה-20, זכה ברזובסקי לתהודה ולפופולריות רבה – בעיקר סביב פרסום סדרת ספריו נתיבות שלום וסביב ההוצאה לאור של ספרי אבותיו, אדמו"רי סלונים. ספרים אלו אינם נודעים ומפורסמים רק בציבור החרדי אלא גם

15. ברזובסקי, תשס"א, עמ' שצג.

16. ברזובסקי, תשנ"א, עמ' עו.

17. שם, עמ' יג.

18. ברזובסקי, תשנ"א, עמ' עו.

בציבור הדתי-לאומי. הם מונחים על מדפי הספריות באולפנות ובישיבות, במכילות קדם צבאיות ובבתי כנסיות, ונלמדים כשיעורים בפני עצמם. תופעה זו לא זכתה להסבר מחקרי, אך לטענתי סוד קסמו של הספר תלוי במספר מאפיינים. הספר כתוב בשפה נהירה וברורה לכל נפש. הקורא את נתיבות שלום מופתע לגלות כי השפה החסידית הפנימית, שהייתה קשה לקורא מבחוץ, ברורה ביותר ואף כתובה בסגנון מודרני. יש בספרים רעיונות חסידיים ושאינם חסידיים, הכתובים בסדר ובשיטתיות המאפשרים נגישות והבנה. הספרים אינם מאיימים בתכניהם, ולכן מאפשרים גישה רחבה לקוראים הרוצים להידרש לשאלת: ‘מהי חסידות עכשווית’.

לעניות דעתי, לכל המאפיינים האלה תורמת הסינתזה שברזובסקי מנסה להכיל במשנתו: למדנות, חסידות ומוסר. שלושת אלו גם מייצגים נקודות מוצא שונות של הקורא – חשיבה רציונלית או חשיבה חסידית – שדרכן הוא יכול לחשוף רעיונות הגלומים בספר ולדבוק בהם. אחד הנושאים המשקפים את הפופולריות הרבה של הספר הוא העיסוק בסוגיות חינוכיות-חסידיות. את ההתעמקות בהן אפשר לזקוף לשנות כהונתו כראש הישיבה, ובהן תלה את עיקר החשיבות החינוכית וההגותית. בשנים אלו גיבש סביבו חסידים רבים אשר ראו בו מעבר ללמדנותו את עיקר תפקידו – מחנך.¹⁹ בשנות ה-40, למרות כל הקשיים הפיזיים, הוא עמד איתן בדעתו להקים בירושלים ישיבה אשר שמה לה למטרה להציל את הרוח הסלוניםמאית עת חרבו בשואה הקהילות היהודיות. משלב זה החל בשיקום החסידות משורשה ובעיקר בגיבוש עמדותיו, ובהן תפיסתו החינוכית, שמאופיינת במורכבות המציגה שני פנים: חינוך נוקשה, המעמיד את הסדר והמשמעת ככלי מכונן בחינוך הנער, וחינוך המעמיד את נפש הנער ופנימיותו במרכז תפיסתו. מורכבות זו מחדדת את המקום המרכזי שתפס ברזובסקי בתפקיד הצדיק בחסידות המאה ה-20, בהשוואה לתפקידו בראשית החסידות.

בחסידות המוקדמת, החל מהבעש"ט ועד לדור השני או השלישי, היה תפקיד הצדיק לרפא חולים, להתפלל על פרנסת בני עדתו ולהנחות את צאן מרעיתו בדרכו, בכל תחומי החיים. הוא שימש למעשה מתווך בין האל לעדה החסידית בדרך של התקשרות שמתקיים בה ממד מיסטי.²⁰ האדמו"ר מסלונים ראה את תפקיד הצדיק לאחר השואה בראש ובראשונה כתפקיד חינוכי. ‘ההצלה’ היחידה שתסייע להחזרת החיים היהודיים למסלולם המרכזי, ‘עולם של תורה’, היא במאמץ עיקרי שיושקע בנוער, ועל כן חוד החנית במאבק זה הוא החייאת הישיבות ושיקומן:²¹ “תפקידנו העיקרי בדור הזה הוא החינוך התורתי של בני

19. בדעה זו טמונה גם הביקורת שהופנתה כלפי ספריו נתיבות שלום שהואשמו ב’שטחיות למדנית בלא עומק’. גם אם קביעה זו נכונה, תפיסת הצדיק כמחנך חדשנית וייחודית לו.

20. ראו: אלטשולר, תשס"ב, עמ' 65 ואילך; נגאל, תשס"ד, עמ' 98-116.

21. תגובה זו אפיינה את העולם הליטאי בתקופה ההיא, ראו: לופו, 2004; יתד נאמן, תשנ"ז.

הנעורים, עלינו להתייחס אל מערכת החינוך כפי שמתייחסים בכל מדינה אל המערכת הבטחונית והצבאית אשר היא תמיד הראשונה בסולם העדיפויות...".²²

מעבר למבנה הפיזי המגן מפני השפעות חיצוניות, חשיבות הישיבה מהותית להבנת השקפתו של ברזובסקי. הישיבה, שסימלה בעיניו את בית החסידות בכל המישורים, הושפעה מהחשיבות הרבה שראו הליטאים בקיומה. כדברי רבי וולבה: "אין לך מוסד אשר כה רבים מתנגדים לו, כה הרבה מבקרים אותו כה מעטים אוהדים לו וכה מעטים מבינים מהותו כמו הישיבה".²³

הישיבה ענתה על שני האתגרים הגדולים: האחד – מקום מבטחים רוחני ופיזי מפני החברה החיצונית, לקיום פעילות פנימית חזקה ומושכת בעבור הנערים הצעירים, בבחינת ערי מקלט: "והנה עולמם של הישיבות הם ערי מקלט הקולטים כל יהודי באשר הוא מצעירותו ועד זקנה ושיבה...".²⁴ האחר – פיתוח השקפה חסידית פנימית ייחודית אשר אינה קשורה ישירות לסכנות הרחוב: "תפקידנו העיקרי להשביח את הטוב שבתוכנו, את המחנה שלנו, שיהיה כולו טוב בלא שום תערובת זרה".²⁵ הישיבה העמידה בראש מחדש את ערך לימוד התורה, את תפיסת החינוך ואת התפשטות מאפייני החסידות הכוללים התוועדויות, טישים ועוד.

בתוך הישיבה שאף ברזובסקי לקיים מערכת יחסים תקינה בין החסיד לצדיק, או בתרגום חינוכי פדגוגי: בין התלמיד למורה-המחנך. תרגום זה אינו פשטני ו'נוח' יותר;²⁶ לטענתי דימה ברזובסקי – בכוונה תחילה ובידיעה מראש – את תפיסת החינוך החסידית כקשורה בחוט עדין למושגים מקובלים במערכת החינוך הממלכתית.

במרכז הגותו החינוכית עומד המנהיג-המחנך, אישיות בעלת מנוף אינטלקטואלי וכריזמה, המחויב להיות בקשר ישיר ואוהב עם התלמידים, החסידים. בשל כך הרחיב בפרדיגמה פדגוגית על תפקיד המחנך – במטרת החינוך, בחשיבות התפקיד ובהכשרת המחנך: "כשמדובר בחינוך יהודי פנימי הנופח נשמה באישיות החניך, חובת הדוגמא האישית היא גם בפנימיות וכל מה שהמחנך עושה אפילו בחדרי חדרים משפיע על החניך".²⁷ במקומות נוספים בספרו הוא מייחד פירוט רב לטובת המחנכים ומלאכתם, ודורש מהם את המצוינות ואת האמונה כי יצליחו בתפקידם:

22. ברזובסקי, תשנ"א, עמ' ח.

23. וולבה, תשכ"ט, עמ' לה-לח.

24. ברזובסקי, תשנ"א, עמ' י.

25. שם.

26. ראו: רוזנק, 1987; כהן, תשנ"ו, עמ' 162-184.

27. ברזובסקי, תשנ"א, עמ' כג.

לכל ילד יש נפש מיוחדת והמחנך צריך להיות בעל נפש להבין נפש החניך. ובמיוחד במקרים שאין לילד נפש יציבה ונתון תחת מצבי הרוח שצריך להכיר את נפשו ואת מצבי הרוח שבו, אז מרגיש גם הילד הקטן בתת הכרתו כי המורה מבין אותו. ועי"ז אוהב אותו ונותן בו אמון ומקבל מרותו.²⁸

חסידיו מספרים שלא היה כדמות הצדיק שטיפס למעלה רק בקדושה ובטהרה מיסטית – כפי שאנו מכירים ממנהיגים חסידיים קדומים שהיה בכוחם לתווך בין העולם העליון, האלוהי, לעולם התחתון – אלא היה צדיק שנוסף על עבודתו הפנימית ראה בתפקידו כלי לחנך את הציבור ולרומם את הפרט.²⁹ מושג ההתקשרות לצדיק, שהיה מקובל בדורות הקודמים בחסידות, תורגם אצל ברזובסקי לקשר אישי בין המורה לתלמיד.³⁰ הדו-שיח הפורה המתקיים בין התלמיד למחנך הוא כדגם מזערי של מערכת היחסים שבין האדמו"ר לחסידיו. בתוך כך עולות דילמות לא פשוטות לנו ולאנשי החינוך, ובעצם לכל מורה בעניין תלמידים מרדנים בכיתה, תלמידים עילאיים-מצטיינים, ולמעשה בראש ובראשונה שאלת: ‘החינוך לאן?’

במשנתו העיונית של ברזובסקי כמעט שלא נזכר רעיון תורת הצדיק כפי שהוצג בחסידות במאה ה-19, וכאשר הוא עוסק בנושא הוא לרוב מצטט מתורת אבותיו. נראה כי ברזובסקי בחר במכוון להעמיד את המחנך במרכז הגותו החינוכית ולהשליך עליו את כל יהבו החינוכי. אני משערת שתפס את תפקידו המרכזי כמחנך, כאדמו"ר וכראש ישיבה, בעקבות הפירוט הרב של תפקיד המחנך במשנתו. הוא החזיק בשלושת הכובעים והאמין כי דגלה של החסידות בדור שלאחר החורבן הוא דגל החינוך, וכי על האדמו"ר החסידי לקבל תפקיד יוקרתי זה ולהעצימו בחינוך ישיבתי ומעשית כראש ישיבה חסידי המניח את ערכי החינוך במעלה הראשונה, כנר לרגליו. סוד השילוב, אשר יש שכינהו ‘סינתזה’, מהווה לדעתי חסידות ייחודית האוחזת בחבל משני קצותיו. ‘והחוט המשולש לא במהרה יינתק’ – על התורה, העבודה וטהרת המידות.³¹

החוט המשולש המושגת ביסוד תפיסתו של ברזובסקי, מעלה שאלות חינוכיות רבות שלעיתים אינן עולות בקנה אחד, כגון: על פי איזה מתווה יש לחנך את הנער – האם באמצעות הציר הליטאי מבית מדרשו של רבי חיים מוולוז'ין וישיבות ליטא או על פי

28. ברזובסקי, תשנ"א, עמ' כד.

29. מספרים שבאחת השבתות ששהה במירון נדחף אברך כדי להגיד לו 'גוט שאבס' ומישהו היסה אותו: "מה אתה חושב, שאתה כאן בן יחיד?" הרבי שמע את הדברים והשיב במקומו: "כן, כאן כולם בנים יחידים".

30. לאחר שכתבתי את המאמר הזה הזדמן לידי מאמר של אשר שכטר על העדה החסידית כמודל חינוכי. תודתי מסורה לו ולמאמרו שתרמו לי ביותר.

31. כותרת הלקוחה מברזובסקי, תשנ"א, עמ' מא.

רוח החסידות החל ממייסדה, הבעש"ט? דומני שמשאלות אלו גיבש ברזובסקי לבסוף את גישתו החינוכית. מן הפן האחד הוא הדגיש כי 'יצר לב האדם רע מנעוריו', ולכן הדרך להילחם ביצר היא באמצעות חינוך להחמרה ולסגפנות בכל הקשור לטהרת המידות, בעיקר במידות הקשורות לגוף האדם ולמושג 'פגם הברית' בפרט.³² בה בעת יש לדעת ברזובסקי לחנך לערך לימוד התורה בנוסח הליטאים, ומן הפן האחר של אותו מטבע חינוכי הוא הדגיש את הנשמה הטהורה המצויה בלב התלמיד הצעיר – את ליטוש היהלום שעל המחנך לעשות על מנת לגלות את נפשו הייחודית של תלמידו:

על המחנך למצוא את הדרך איך לחדור לפנימיות נפשו. והוא ע"ד שמלטשים יהלומים, לפעמים יש יהלום שקשה למצוא את הזוית המתאימה שיכולים משם ללטש, אבל אם יד אמן מטפלת בו מצליח למצוא את הנקודה המבוקשת ומתחיל ללטשו עד שמוציא מתחת ידו יהלום לנוי ולתפארת.³³

במסגרת הישיבה, המלטשת את היהלום – פנימיותו של הנער – יש לשאוף לחינוך עילאי של לימוד תורה ישיבתי שיעניק נופך מיוחד לעבודה על המידות. ברזובסקי ראה את תפיסת החינוך הסלונימאית כייחודית בהשוואה לתפיסות חינוכיות של חסידויות אחרות:

מהי משמעות החינוך הגבוה והעילאי שאין להשיגו רק בתוך האווירה הקדושה של עולם הישיבות. הנה ענין חינוך תופס מקום נכבד גם אצל המוני עם שאינם שייכים לעולם התורה. ובמידה ידועה אף אצל חסידי אומות העולם שהם משקיעים הרבה תבונה איך לחנך את האדם שיתנהג בצדק ויושר ועדינות ובנימוס. ושלא יעשה מעשים מושחתים לא זיק ולא יגנוב ויגזול חבריו, ולמטרה זו יש להם שיטות ודרכים ע"פ השפעות פסיכולוגיות שכליות ורגשיות. אמנם החינוך שלהם אינו אלא בחלק החיצוני בדבור ובמעשה והנהגה אנושית ועדינה, אבל אין להם דרכים איך להשפיע על הפנימיות של האדם, שישתנו כל הטבעיות והתכונות מכוחות הרע שבקרבם, אם מצד תורשה מההורים צור מחצבתו ואם מצד יצר לב האדם רע מנעוריו... לזה כיוצא ישנו החינוך הגבוה המשנה את הטבעיות לגמרי ומהפך כוחות רעים שיהיו למקור הטוב. וזה נמצא בעולמה של תורה במבצרי הישיבות, שהחינוך בהם הוא מעבר לכוחות הטבעיים שבאדם, ובתוך אורה קדושה עילאית של ישיבה. מתוך כך אפשר להשיג שיאים על אנושיים ועל טבעיים בבחינת "ויגבה לבו בדרכי ה'".³⁴

32. את עיקר השקפתו בתחום שאב ממורהו, האדמו"ר אברהם וינברג (השני), מספרו בית אברהם. גם יחסית אליו מקצין ברזובסקי את הדיון ואת העיסוק בנושא הקדושה ותאוות המין לכדי דיון מרכזי בהגותו.

33. ברזובסקי, תשנ"א, עמ' יז. רעיון זה מובא בשמו של רבי מרדכי מלכוביץ: "יהודי הוא כמו יהלום וגם אם הוא בשפל המצב ומשוקע בבזך אין להתיימש ממנו כי צריך רק להרימו ולנקותו ויחזור לו אורו הנוצץ ויבריק כבראשונה והוא יסוד החינוך היהודי", ראו שם.

34. ברזובסקי, תשנ"א, עמ' יט.

מקור הסינתזה שברזובסקי מצביע עליה כייחודית לחסידות סלונים בשיבת סלונים בברנוביץ', ששאפה למזג בדרך לימוד התורה בין הדרך החסידית לליטאית. נקודה זו חשובה להבנת אופייה של החסידות, שצמחה בסביבה ליטאית מובהקת. ואולם מעבר להשפעה הגאוגרפית ניכר כי בחסידות סלונים, החל בהיווסדה במאה ה-19 ועד ימינו, שבהם היא מצויה בסביבה חרדית, בדלנית ומסתגרת, ראו במיזוג אבן בוחן להבנת תנועת החסידות. תכונה שייחדה את ישיבות תנועת המוסר, ואומצה בידי מקימי הישיבה בברנוביץ' הייתה ההערצה לראש הישיבה - המשגיח. בברנוביץ' היה זה רבי משה מידנר (תר"ך-תר"ץ) אשר הצטיין במעלותיו המוסריות והופקד על החינוך המוסרי של התלמידים. המעט הידוע לנו על דמותו של רבי משה מידנר - כולו מכתבי ברזובסקי, שסיפר עליו כי למרות היותו נכד הרבי הראשון של סלונים מצד אימו היה כמשך שנתיים תלמידו האישי של הרב חיים סולובייצ'יק מבריסק.³⁵ הוא נותר לאורך שנותיו בשיבה חסיד סלונים מסור הגם שקשר קשרים קרובים עם תלמידו של רבי חיים, הרב אלחנן וסרמן.³⁶ עם הקמת ישיבת 'תורת חסד' בברנוביץ', נתמנה למנהלה ולמכוונה.³⁷

כמוהו גם ברזובסקי - אימץ את הפן הליטאי בתפיסת הלימוד שלו, ואת שיטת ה'מוסר'. לאחר השואה השקיע מאמץ בפיתוח גישתו החסידית הקוראת למציאת הנפש הפנימית של הנער, עולמו הרוחני והרגשי. הוא שאב את עיקרי גישתו מהגותו החינוכית של האדמו"ר מפיאסצנה, אשר לאדמו"ר ידוע בוורשה ונרצח עם תלמידיו בגטו ורשה בשנת 1942.³⁸

חינוך לפנימיות נפש התלמיד

החסידות העניקה נופך מיוחד למשמעות הנפש הפנימית של האדם ולמקומה בהווה היהודית-דתית; החוויה המיסטית וההקשבה לתוכי נפש האדם מסייעות להתקרבות להשם ולעבודתו.

35. רבי משה מידנר ליקט תורות וסיפורים חסידיים, ולאחר מותו הוציא אהרן לוריא, חסיד סלונים, אנתולוגיה המבוססת על כתבי היד של מידנר: כתבי הרמ"ם, ירושלים, תשכ"ו. עוד על אישיותו ראו: גרינשפן, תשי"ד, עמ' 261-264. ר' חיים סולובייצ'יק מבריסק (1853-1918) בנו של הרב יוסף סולובייצ'יק, ראש ישיבת וולוז'ין. ר' חיים היה מהדמויות הרבניות הבולטות של המאה ה-20. הוא ייסד את שיטת לימוד התורה המכונה 'בריסקא'.

36. ראו תיאור יחסיו הקרובים עם הרב וסרמן: ברנוביץ, תשי"ד, עמ' 262-265; נדלר, 2006, עמ' 410, הערה 43. הרב אלחנן וסרמן (1874-1941), מהדמויות הבולטות של רבני ליטא וממנהיגי תנועת 'אגודת ישראל' בתחילת המאה ה-20. למד אצל ר' חיים סולובייצ'יק מבריסק, ובשנת 1921 נתמנה לראש ישיבת 'אהל תורה' בברנוביץ. נודע גם בעמדותיו בגנות החילונות והציונות.

37. ראו: בית אברהם, הקדמה עמ' 4-5. גרינשפן, תשי"ד, עמ' 262-265.

38. המחבר הראשון שכתב על רבי קלמן קלונימוס היה צייטלין, תש"מ, עמ' 241-244. מאמר זה היה מאמר ביקורת על קונטרס חובת התלמידים. עוד על משנתו החינוכית ראו גם: אלמיקאס-זיגל, 2002; וקס, תשס"ד. ואולם רוב המחקר על האדמו"ר מפיאסצנה עוסק בהקשר של השואה.

בחסידות המאה ה-20 מפורסמת תפיסת החינוך של האדמו"ר מפיאסצנה, רבי קלונימוס שפירא (להלן שפירא), במיוחד בספרו חובת התלמידים, שבו פרש את תפיסתו בחינוך הדור.³⁹ למעין בספר נגלה רובד המשמעות שהעניק שפירא לעולמו הפנימי והרוחני של הנער:

הכונה היא לגדל ולפתח את טבעו והכשרתו של הילד שנמצאה בו ובמדה קטנה או בכח או בהעלם לבד ולגלותה, וכיון שהאיש ישראלי עוד בילדותו רוח ד' נשמת שדי טמונה וגנוזה בו, צריכים לגדל ולחנך אותו ולהוציאה לגלותה ולהפריחה... כי לא את השכל של התלמיד בלבד אנו מחפשים עתה, רק את כל התלמיד, את הנפש, רוח ונשמה של הילד הישראלי אנו מחפשים לקשרן באלהי ישראל.⁴⁰

שפירא האמין כי רק באמצעות הקשבה לנפש התלמיד ובהתייחסות לייחודיותו של כל אחד יתאפשר חינוך הדור הנכון ביותר, קירוב הדור והחזרתו לדרך החסידות ועבודת ה'. כאשר יש מתח בין ערך לימוד התורה הישיבתי ובין קריאת ספרי אגדה ומוסר המרחיבים את הנפש, נוקט שפירא עמדה ברורה:

אם מרגיש אתה עייפות באמצע למודך, אם מפני שלמדת איזה זמן, או מסבה אחרת ובשביל זה אינך לומד בהתחזקות כל כחי נפשך ומחך, טוב יותר שתפסיק מלמודך ותנוח איזה רבע שעה או יותר מעט, כי למה לך לרמות את עצמך ולשבת אצל הגמרא ולומר הלא לומד אני בשעה שאין למודך שווה מאומה, מוטב שתבטל הרבע או חצי שעה וייסרוך כליותיך לאמר: הלא בטלתי מן התורה, אתחזק מעתה ואפשר שבאמת יתחזק כחך מן מנוחתך זו ותתחדש מעתה לעבוד ולהעמיק בתורה.⁴¹

כאן אפשר להבין את החוש הפדגוגי של שפירא – כדי לקרב את התלמיד הוא מוכן 'להתפשר', לפחות בתחילת הדרך, ומעמדה זו הוא קורא לשינוי הדרך החינוכית:

חובה עלינו לבקש ולמצוא לפניהם אופנים ודרכים אשר על ידם יקל להם לשוב אל קדושתנו ועבודת החסידות אשר לנו מאז. יפסיעו נא פסיעה קטנה אחר פסיעה קטנה, עקב בצד אגודל ופתאום יאירו עיניהם וישמחו לבביהם מאור התורה ונגה החסידות אשר יבהיק לפניהם.⁴²

מעניין שחלק מהטיעונים של שפירא על הוראת הגמרא נשמעים גם היום בדיונים ערכיים ופדגוגיים בתחום החינוך, בעיקר בקשר להוראת התלמוד בישיבות התיכוניות.⁴³ נראה

39. ראו: לשם, תשס"ז: וקס, תש"ע.

40. שפירא, 1932, עמ' ה-ו.

41. שם, עמ' קלא.

42. שם, עמ' נה.

43. ראו בלובשטיין, 2002.

כי בחייו ראה שפירא חשיבות רבה בהוצאת ספרים חסידיים חינוכיים נגישים בשפתם ובתוכנם, וכי חזה כבר בימיו את הצורך בהנגשת הטקסט החסידי, התלמודי והחינוכי לחסידים, ככל הנראה לא רק בעבור הקהילה החסידית כי אם לציבור רחב יותר.⁴⁴

ברזובסקי – על אף השתייכותו לחסידות ליטא ולא לחסידות פולין – הושפע מאוד מחובת התלמידים, במיוחד בזיהוי הדומה של אתגרי הדור ובגיבוש תפיסה חינוכית שתענה על אתגרים אלו.

בהשוואה עם האדמו"ר מפיאסצנה מתגלה אישיותו המורכבת של האדמו"ר מסלונים. מחד גיסא אפשר לאפיין את תפיסתו כ'דרך החסידות', שבה הוא קורא למחנכים לגשת אל מלאכת החינוך דווקא מתוך הרגש והנפש הפנימית ובאמצעותן לזהות בנער העומד מולם את הכוח הטמון בו:

המחנך מחויב להכיר ולידע שתפקידו הוא כאותו לוטש יהלומים אשר לפעמים נמסר לידו יהלום שקשה מאד לעיבוד, ומי שאינו מומחה משליכו מתוך החלטה שאי אפשר לעשות מזה כלום אבל המומחה היותר גדול יודע להוציא אפילו מזאת האבן הגולמית יהלום טוב ויפה.⁴⁵

תפקידו החשוב של המחנך מעניק צביון מיוחד לחסידות סלונים, כפי שניסח ברזובסקי בשיחתו עם איש חינוך שאינו דתי:

...והנה נשאלתי פעם ע"י איש חינוך חילוני, שהתפלא ואמר, לנו יש תמיד שיטות חדישות וכמה דרכים להדגים באופן מוחשי, אבל אצלכם שאין לכם קורסים לפדגוגיה איך אתם מחנכים? ועניתי לו: כל דרכי החינוך והשיטות שלכם נבראו רק בשביל חינוך חינוכי אבל יש חינוך בדרך עליון שהמחנך מוצא את השפה לא לדבר אל החומר של החניך אלא לפנימיות נפשו ונשמתו ולזה אין שום צורך בשום שיטה חדישה ופדגוגיה, צריך רק לדעת היטב את השפה המיוחדת הזאת והיא שפת החינוך של הישיבות.⁴⁶

בהשוואתו של ברזובסקי את החינוך הסלונימאי לחינוך הממלכתי הוא בלא ספק מבטל כל יסוד חינוכי מלבד שיטת החינוך של חסידותו, שהתייחדה לדעתו בחתירה לפנימיות נפש התלמיד, ובראייה זו הוא גם מפרש את הפסוק במשלי כב, ו:

44. תרגומי ספרי חסידות לאנגלית ולשפות נוספות כמו גם מפעלי הפצת ספרי חסידות חב"ד וחסידים ברסלב, הושפעו רבות מקביעתו זו של רבי קלמן קלונימוס שפירא.

45. ברזובסקי, תשנ"א, עמ' כו.

46. שם, עמ' טז.

'חנוך' לנער על פי דרכו – לא חינוך סיטוני, סטנדרטי, אלא חינוך יסודי מיוחד לכל נער ע"פ דרכו ותכונות נפשו, לחפש ולמצוא את דרכי ההשפעה המתאימים בשבילו דווקא. וכמו שכתוב באגרת הבית אברהם: 'חנוך לנער על פי דרכו ולא על פי דרכך'.⁴⁷

הפירוש השם דגש על דרך התלמיד, היינו על פי דרכו השונה של כל אחד ואחד – כבר התפרסמה בתחילת חובת התלמידים:

וכיוון שכן, לא בכל הנעים שווה הוא החינוך, תלוי הוא בכל נער ונער כפי טבעו, דעתו, מידותיו וכו'. ואותם על המחנך להכיר. ולא די לו למחנך אם רק את עצמו ודעתו בלבד יכיר, כי גם במתחנך הדבר תלוי, לא בדעתו וכוחות עצמו בלבד ישמש ויפעל, יצווה ויורה, רק דם בדעת וכוחות התלמיד יאחז, ישמש ויפעל ולא מה שיצווה ויחנך לזה יצווה ויחנך לתלמיד אחר השונה ממנו בטבע, רצון, מידות וכו'. וזה רמז לנו שלמה המלך: חנוך לנער על פי דרכו – על פי דרכו של כל אחד ואחד.⁴⁸

על הדרך אל הנער, לדעת שני האדמו"רים, להיעשות מתוך אמונה שלמה במטרת החינוך, כי הנערים מציבים בפני המחנך אתגרים חינוכיים המצריכים מהם הסתכלות אינדיבידואלית שונה וייחודית על כל תלמיד ותלמיד.

הדגש על אהבת הילד ועל המסירות הגדולה של המחנך מרכזי ביותר בנתיבות שלום, ומהווה בעבור ברזובסקי את המדד העיקרי להצלחת החינוך:

בעניין זה נדרש מן המחנך מסירות ונאמנות אהבה ואימון, לא רק מסירות ונאמנות השייכת לכל תפקיד ומקצוע כי בהם מספיק שזה יהיה רק בעידנא דעסיק בה. אבל בחנוך חובת המסירות והנאמנות היא בין בעידנא דעסיק בה ובין בעידנא דלא עסיק בה כי זה סוד הצלחת החנוך כאשר בן חברו אצלו כאילו הוא ילדו. על המחנך לעורר בליבו הרגשה זו לכל תלמיד ולכן רק כאשר המחנך אוהב את חניכיו אהבת נפש יכול להצליח.⁴⁹

ואולם על אף הדמיון הרב בין תפיסות האדמו"רים, שראו שניהם חשיבות בעולמו הפנימי והרגשי של הנער – ולפיכך ריבו בסיפורי אגדה, בסיפורי חסידים ועוד – ברזובסקי, כחסיד ליטאי, לא יכול להמעיט בחשיבות לימוד התורה האינטנסיבי אשר היה מקובל בישיבות ליטא.

עתה אציג את הפן הנוסף באישיותו ובתפיסתו החינוכית; הקו שאפיין את המחנכים והמלמדים שעמדו בראש ישיבות ליטא וחתרו לקו נוקשה המרומם את ערך לימוד התורה ואת האינטנסיביות שיש לייחד ללימוד בשעות היום.

47. ברזובסקי, תשנ"א, עמ' ח.

48. שפירא, 1932, עמ' ט.

49. ברזובסקי, תשנ"א, עמ' כז.

חינוך ללמדנות והעלאת ערך לימוד התורה

הדגש החזק שברזובסקי שם על מקום לימוד התורה בישיבה החסידית, אומץ בישיבת סלונים בברנוביץ על פי משנתו של רבי חיים מוולוז'ין (1749-1821), מייסד ישיבת 'עץ החיים' ואבי ישיבות ליטא.

בספרו נפש החיים העמיד רבי חיים מוולוז'ין את לימוד התורה כאידאל רב מעלה, ולמעשה התפלמס עם החסידות בדורו.⁵⁰ לטענת רבי חיים מיעטה החסידות בערך לימוד התורה ואף דחקה אותו מראש סולם הערכים שלה בהפלגתה בערך התפילה דווקא. יתרה על זאת משעה שנתפסו הצעירים לחסידות החלו לעיין בספרי מוסר ודחקו את לימוד התורה הצדה. רבי חיים גם חלק על תפיסת החסידות את המושג 'תורה לשמה'. 'הבעש"ט ותלמידיו הציעו כי המילה 'לשמה' מכוונת ללימוד המשמש אמצעי לדבקות. לטענת רבי חיים כוונת לימוד תורה לשמה היא: "לידע ולהבין ולהוסיף לקח ופלפול",⁵¹ היינו להרחיב ולהעמיק את הידיעה בתורה. בשיטתו העמיד רבי חיים את לימוד התורה כיסוד קיומה של ההווה הקוסמית כולה והציב אותו כאתגר דתי ראשון במעלה: "שכל העוסק בתורה לשמה נקרא רע. כי כביכול נעשה שותף ליוצר בראשית ית"ש. כיוון שהוא המקיים עתה את כל העולמות בעסק תורתו".⁵²

רבי חיים ראה בלימוד התורה בישיבה את עיקר עבודת השם, ולכן תבע מן האדם להקדיש את מרב עתותיו ללימוד התורה, בדומה לברזובסקי שהעמיד את העיקרון הזה בשני מישורים, במישור התאולוגי ובמישור החינוכי. בחלקו הראשון של הספר נתיבות שלום הדגיש את חשיבות לימוד התורה:

ענין עמל התורה אינו רק אמצעי למטרה, בכדי שע"ז יבין היטב את דברי התורה אלא הוא מטרה כשלעצמה, שע"י עמלה של תורה זוכה לאור התורה ומתדבק בה' ובלי עמל התורה אפילו יש לו כשרונות מצויינים אינו זוכה לאור הגנוז שנגנו עליו דוקא לעמלי תורה.⁵³

במישור החינוכי האמין כי רק אווירה הנובעת מלימוד תורה תאפשר תהליך חינוכי נכון: "רק מתוך אווירה של תורה שיש בישיבה אפשר להשיג כל האמור. שתורתו תהיה בהיקף ובמבט רחב שאין לך דבר המקטין את ערך לימוד התורה כמו הלימוד בצמצום הדעת...".⁵⁴ הוא קרא לתובענות בלימוד התורה, והקפדתו על סדר ומשמעת בעת הלימוד מתועדת

50. ראו: אטקס, תשכ"ז; לם, תשל"ב.

51. איצקוביץ, תשמ"ט, שער ד פרק ג.

52. שם, פרק יא דף מא ע"א.

53. ברזובסקי, תשנ"ח, חלק א עמ' קס.

54. ברזובסקי, תשנ"א², עמ' טו.

עד היום בידי תלמידיו. ברזובסקי האמין כי תובענות והצבת רף גבוה, קרי 'חינוך עילאי תורתי', הן שיגנו כמבצר מפני סכנות הרחוב. הוא חתר לשכל של התלמיד – לקביעת סדר ומשמעת הנובעת מקו מחשבה רציונלי מובהק:

טוב שתכתוב לך על נייר את סדר כל היום. למשל: בבוקר בשעה זו אני קם, בשעה זו כבר לבשתי נטלתי את ידי, אמרתי קריאת שמע וברכת התורה ואני מתחיל ללמוד עד שעה זו וכו'... סדר ומשמעת הם כלים הכרחיים בחינוך, בלי סדר ומשמעת אין שום אפשרות לחנך, אך לית מאן דפליג שסדר ומשמעת אינם החינוך עצמו אלא הם בבחינת כלי להעביר באמצעותו את החינוך.⁵⁵

הוא הקפיד ביותר גם על ניקיון הגוף, על שעות התפילה ועל כללי אכילה ושתייה:

הכלי המחזיק ברכה בתורה ועבודת ה' הוא סדר ומשטר. וכמו שהתורה והחכמים קבעו זמנים, כדוגמת זמן ק"ש ותפילה, שאינם תלויים במצבי רוח והרגשות אלא כחוק ולא יעבור, כן כל ענינים שבקדושה דורשים מסגרת של סדר וזמן, שגם אם אדם מלא עליות וירידות הרי כ"ז לא פוגע בסדר ומשטר ובסדר היום זמני שכיבה וקימה לימוד ותפילה.⁵⁶

הוא דרש מחסידיו וממחנכיו את החינוך העילאי, וראה בחינוך הישיבתי:

חינוך שמכשיר את התלמידים המוכשרים שיגדלו גדולי תורה ומנהיגי האומה שיהיו ראויים להיות גדולים עם גדלות מעוף ויזמה להביא ברכה והרמת קרן התורה בכל מקום שיהיו נמצאים. וגם החינוך לגדלות התורה ויראה מתחיל בגיל הצעיר, ע"ד בנין בעל קומות הרבה, שע"פ גודל היסוד שהונח לו מסוגל לשאת את רוב הקומות מעליו.⁵⁷

הוא הנחה את תלמידיו בשלושה מישורים להשגת לימוד התורה, מעבר לרובד המעשי. הרובד האחד הוא השיטה – באלו שיטות יש ללמוד תורה. רובד נוסף הוא ידיעת התורה – לימוד גמרא בקיאות ועיון:

ועליו לעבור לכה"פ על רוב חלקי הש"ס חוץ מהמסכות נלמדות בעיון וגם לרכוש הרבה בקיאות בשו"ע הלכה למעשה כפי יכולתו ולהשתדל שתהיינה לו ידיעות ולו אפילו שטחיות בכל הענינים כי א"א להצליח בתורה אלא בהשלמת הלימוד העיוני ולימוד הבקיאות.⁵⁸

55. ברזובסקי, תשנ"א, עמ' פה.

56. ברזובסקי, תשנ"א, עמ' ע.

57. ברזובסקי, תשנ"א, עמ' סד.

58. ברזובסקי, תשנ"א, עמ' מה.

עוד רובד הדגיש את השקידה בתורה. רובד זה שונה מקודמיו – שבהם יכול כל תלמיד ותלמיד ללמוד כפי שכלו והבנתו – בשקידה אין נימה של ‘כפי יכולתו’ אלא דרישה של שקידה גבוהה מאוד מכל אחד.

כך גם פירש את הפסוק ‘חננוך לנער על פי דרכו’:

תפקידנו בדור הזה להעניק לבנינו צאן קדשים חינוך עילאי דוקא, וכאשר אנו מתעמקים כיצד הוא בדורנו החנוך לדור על פי דרכו ברור שעלינו להשקיע מיטב הכוחות כדי לחנך דור של יהודים קדושים בחינת נזירים ולהתאמץ להעלותם לרמה הגבוהה ביותר הן בלימוד התורה הן בעבודת השי"ת ובכל מידה נכונה.⁵⁹

שתי הקריאות – לימוד תורה בשיטה הליטאית, ועבודת ה' – היינו, הדרך החסידית להתבוננות בנפש האדם, עלולות יחד בגישתו החינוכית. לימוד התורה האינטנסיבי, שלעיתים היה גם נוקשה, יחד עם הוראה להתבוננות בנפש וברגש מבטאים יפה את השילוב המעניין בגישתו החינוכית. הללו מכוונות את הקורא להבנת אתגרי הדור שעמדו למול עיניו של ברזובסקי. ניכר כי תפקיד הקדושה ותאוות המין ופגם הברית המופיעים במשנתו במושגים כגון: ‘מידת יסוד’, ‘ברית’ או ‘קדושה’ היו לדעתו סכנת הדור. ואולם בה בעת הוא זיהה גם כי דרך השפעת המחנך תהא חיובית רק בשעה שידע להתבונן בנפש תלמידו ויזהה את נקודת הטוב שבו.

מלבד השילוב המעניין בין תפיסה חינוכית הקוראת להתבונן בנפש התלמיד, לעורר בו מידת אהבה באמצעות סיפורי אגדה וסיפורי חסידים, ובין לימוד תורה אינטנסיבי ונוקשה, אי-אפשר להבין את תורת נתיבות שלום בלי לשים דגש על השפעות תנועת המוסר שקיבלו מקום מרכזי בהגותו של האדמו"ר מסלונים. חלקן השפעות ישירות מתנועת המוסר עצמה וממייסדה רבי ישראל סלנטר, וחלקן עקיפות, מהיבטיו השונים של החינוך ללמדנות כפי שהיה נהוג בישיבות ליטא כמו גם דרישה גבוהה ביותר לטהרת המידות ולהכנעת היצר. אציג בקצרה את השפעת ערכי תורת המוסר ועקרונותיה שחדרו לסלונים, במיוחד סביב פגם הברית והיחס לגוף וליחסי אישות.

תנועת המוסר, החל ממייסדה רבי ישראל סלנטר, הכניסה דגשים חדשים לישיבה: היא ייחסה חשיבות לעיצוב אופיו של כל תלמיד והעמידה את ההתבוננות המוסרית במרכז חווייתו. המוסר שימש מעבר לדיון בנושאים שנגעו לפסיכולוגיה ולפילוסופיה, וגם היה מזוהה לתלמידים שלא יכלו להפיק את מרב הסיפוק השכלי והרגשי מהעיסוק בלימוד התלמוד בלבד. ואולם יש לציין שאין בכך צמצום של לימוד התלמוד אלא להפך – רבי ישראל סלנטר העמיד אתגר שנדחק הצדה בישיבות ליטא; הוא דחף את שיטת העיון והלימוד בפלפול.

59. ברזובסקי, תשנ"א, עמ' י.

האתגר שעמד בפני רבי ישראל היה ההקפדה על קיום המצוות בכלל ועל קיום לימוד התורה בפרט, תוך נטייה להתעלמות מתיקון מוסרי. למולו ראה את נקודת התורפה של בני הדור בתחום שבין אדם לחברו, ולפיכך פיתח את שיטת המוסר במעבר מהרעיון התאולוגי למישור הפסיכולוגי-מעשי,⁶⁰ את העיסוק בתיקון המידות ובתת-מודע המניע את האדם למעשיו. מצאתי את אחת מן השיטות שאימץ 'לשם עקירת התכונות הרעות מהנפש והשרשת תכונות טובות' בהגותה של חסידות סלונים, הקוראת לשימוש בלחץ חברתי קבוצתי כדי לדרבן את היחיד לפעול בכיוון הרצוי.

כשניגשים לבחון את גישתו של ברזובסקי ניכר דמיון רב בינה לשיטת רבי ישראל סלנטר:

והנה הישיבות אינם רק מקום ללימוד תורה אלא מקום לימוד לטהרת המדות ואיך להיות יהודי נאמן וישר עם מח יהודי ואברים יהודיים ולעצב דמותו הרוחנית של בן תורה בכל מהלכי החיים... וכמ"כ השיחות במוסר ויראת ה' מלבד עצם דברי המוסר העוזרים ומחזקים ללכת בדרכי ה', יש בהם צד חנוכי ללמד התלמידים איך לחנך את עצמם...⁶¹

במקום אחר תיאר את החוויה הסובייקטיבית שלו מהשפעת סיפורי מוסר על אישיותו:

וזכורני כאשר הייתי כבר כבן י"ב שנים היה נוהג המלמד שלנו לומר קצת דברי מוסר ולספר סיפורים חסידיים לפני מנחה, ואין לתאר את הזעזוע שדבריו היו מחוללים בנפש התלמידים שלא היו אלא ילדים ובדמעות שליש היו מתפללים אח"כ תפילת מנחה, הם היו מומחים לחמם נשמות יהודיות ולהאיר בהם את הרגשת הקרבה להשי"ת.⁶²

חוויה זו יוצאת כנגד התפיסה 'היבשה' והבלעדית של לימוד גמרא בלבד בין כותלי בית המדרש. על אף זיקתו הרבה ללימוד ישיבתי סגור ומתבדל, הוא האמין ביציאה החוצה, אל הטבע, ככלי חינוכי. חסידיו ומשפחתו מספרים כי בכל ערב שבת החל משנת 1967 היה הולך ברגל לכותל המערבי ובדרך הרבה לשוחח עם תלמידיו על תפיסתו החינוכית, וכך גם כתב:

ומה מאד רצוי להרצות מפעם לפעם ובמיוחד חשוב לחפש ע"ז שעה רצויה ומתאימה כגון חג או בעת טיול שיחה שתעמוד על רמה גבוהה במתכונן, כשהמחנך פותח ומגלה אופקים חדשים בתורה ועבודת ה', שבינתיים המה למעלה מהשגת חניכיו. גם אם החניך

60. ראו אטקס, תשס"ד, הטוען כי תנועת המוסר אמנם הוסיפה גוון ליהדות ליטא אך לא הפכה לתנועה סוחפת. את עיקר השפעתה אפשר לראות לקראת סוף המאה ה-19, כאשר רעיונותיה חדרו לתחום ישיבות המוסר שהקימו תלמידיו של רבי ישראל סלנטר, ונעשה בהן ניסיון לשלב את האתוס הלמדני-ליטאי ברוח 'שיטת המוסר'. רעיונות אלו מילאו תפקיד משמעותי עד מלחמת העולם השנייה, ולדעתי עד היום.

61. ברזובסקי, תשנ"א, עמ' יב-יד.

62. ברזובסקי, תשנ"א, עמ' פב.

אינו מבין בדיוק את הנאמר הרי מצלילי הדברים ומן התוכן מרגיש הוא שיש עולם רוחני מלא אור... ואם המחנך הוא בעל נפש יכולה שיחה כזאת לפעמים לחולל מהפכה פנימית שלמה בנפש החניך למרות שאינו יורד לסוף דעתו ואינו עומד כראוי על כל טיבה ומהותה ואפשר שהיא תכוון את דרכו יותר משיחות שגרתיות שכבר הורגל בהם. היציאה מהמסגרת הרגילה יש בכוחה לחולל שינויים כבירים בלב החניך.⁶³

ציטוט זה שופך אור על דמותו של ברזובסקי כמחנך: יש בדמותו שני היבטים: החמרה בכל הקשור ליצר המיני ומתוך כך קריאה להתבצרות פנימה, ובמקביל קריאה לנפש התלמיד לצאת החוצה, לטבע.

סיכום

הקורא את דברי ברזובסקי על חשיבות ההעמקה בלימוד התורה, והלומד מספריו 'נתיבות שלום' עומד שוב בפני סתירה. הוא שקרא לחינוך עילאי ולהעלאת סטנדרט לימוד התורה, הוציא ספרים נגישים ביותר הכתובים בשפה פשוטה, אשר יש במבקריהם שיטענו כי אין בהם עומק ראוי. אמנם הקורא ספרים אלו לא תמיד ימצא חידושי תורה מקוריים, ואולם דווקא עיון בקונטרסים השונים, ובמיוחד בעוסקים בחינוך הדור, מצביעים על המורכבות המעניינת באישיותו ובהגותו.

תפיסתו החינוכית מתמקדת בשלוש קריאות שונות את ההנחיה: "חנוך לנער על פי דרכו". כפשוטו – דרכו של כל תלמיד ותלמיד, ומכאן גם השפעת החסידות המוקדמת ששאפה להחדיר בלב החסיד נשמה מיוחדת בעבודת השם וקריאה להקשבה פנימית ואינדיבידואלית. 'דרכו' כדרכה של חסידות סלונים – שמקורה בליטא ואשר הניפה את ערך לימוד התורה בישיבה כדגל ועמו גם את הדרך הפדגוגית הרצינית והנוקשה בעיצוב הדור. 'דרכו' בהשפעת תנועת המוסר וזרמים נוספים בקרב חסידים ומתנגדים – הקוראת לעבודת השם בעבודת על מידות הגוף ועל היצר.

דמותו המורכבת של ברזובסקי מעמידה את שלשת ההיבטים בבחינת 'החוט המשולש' לא במהרה ינתק'. זו גולת הכותרת של חסידות סלונים בהגותה הכללית ובפרט בהשקפת עולמו החינוכית.

ואולם מעבר למיזוג המאפיין את סלונים ניסיתי להצביע על תופעה חדשה בעיצוב תפקידו של הצדיק החסידי בסוף המאה ה-20 – המחנך. ברזובסקי כראש ישיבה, כאדמו"ר חסידות וכמחנך בפועל, האמין כי החינוך – ובראשו המחנך – הם מצורכי השעה של הדור, ולפיכך ראה עצמו כנושא בתפקיד.

63. ברזובסקי, תשנ"א, עמ' מב.

קשה לומר באיזו מילה היה בוחר ברזובסקי להגדיר עצמו כמנהיג חסידי: 'ראש ישיבה'? 'אדמו"ר'? 'משגיח מוסרי'? דומני כי מצא עצמו במיזוג שלושת סוגי ההנהגה, ברם השאלה העולה לאור דמותו ובעקבות ניסיונו להוביל את החסידות למיזוג הנדון היא: מדוע ולאילו תכלית איגד ברזובסקי השקפות שונות – לעתים סותרות – לכדי הגות חינוכית אחת?

מלבד ההיבט הגאוגרפי של חסידות סלונים הליטאית, ראה ברזובסקי מול עיניו את דגל התורה כ'נס הצלה' בלעדי לחסידים מיד לאחר השואה. הוא הבין כי לימוד התורה המעמיק שאפיין את יהודי ליטא הוא שיצליח לרומם חברה מפוררת. את ההיבט הנפשי – הקורא דרור לפנימיות האדם, לאינדיבידואליות ולדבקות – הוא שאב מחסידות פולין, והוא אינו נופל בחשיבותו מלימוד התורה בהגותו החינוכית.

בתפיסת עולמו החינוכית, הן כלפי החניך הן כלפי המחנך – מהווה הישיבה מקום נפשי, פיזי ורוחני להתוות את דרכו של האדם כבר בילדותו ובנעוריו ואף לאחר נישואיו. אין ספק כי הקמת הישיבה החסידית בירושלים במהלך השואה, ועמה שחזור של ספרי אבות סלונים עם רקמת חוט חסידי חדש ומודרני, תרמו לשיקום חסידות סלונים ולמידת השפעת ספריו בחברה הדתית לגווניה.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אחיטוב, תש"ס "אחיטוב, 'היה זה כאילו מסתכלים באש בוערת – הערות על כריזמה', בתוך: ח' עמית (עורכת), אחריו – על מנהיגות ומנהיגים, ירושלים תש"ס, עמ' 73-85.
- אטקס, תשכ"ז ע' אטקס, מפעלו ההיסטורי של רבי חיים מוולוז'ין, ירושלים תשכ"ז.
- אטקס, תשס"ד ע' אטקס, 'שלושה מנהיגים מתמודדים עם משבר – הגאון מווילנה, ר' חיים מוולוז'ין ור' ישראל סלנטר', אלפיים 26 (תשס"ד), עמ' 110-128.
- איצקוביץ, תשמ"ט ח' איצקוביץ, נפש החיים, בני ברק תשמ"ט.
- אלטשולר, תשס"ב מ' אלטשולר, הסוד המשיחי של החסידות, חיפה תשס"ב.
- אליאור, 1994 ר' אליאור, 'בין יש לאין – עיון בתורת הצדיק של ר' יעקב יצחק, החוזה מלובלין', בתוך: ר' אליאור ואחרים (עורכים), צדיקים ואנשי מעשה: מחקרים בחסידות פולין, ירושלים 1994, עמ' 167-218.
- אלמיקאס-זיגל, 2002 ס' אלמיקאס-זיגל, משנתו הדתית והחינוכית של האדמו"ר רבי קלונימוס קלמן שפירא, ברלין 2002.
- אלפסי, 1959 "אלפסי, תולדות החסידות מהבעש"ט ועד זמננו, תל אביב 1959.

- בלובשטיין, 2002 Z. Blobstein, *The Spiritual System of the Rebbe of Piaseczneh: Implications for Contemporary Jewish Education*, Jerusalem 2002.
- בן צבי, תשט"ו י' בן צבי, ארץ ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תשט"ו.
- ברזובסקי, תש"ן ש"נ ברזובסקי, נתיבות שלום – הדרכה למשמרת הראשונה, ירושלים תש"ן.
- ברזובסקי, תש"ע ש"נ ברזובסקי, נתיבי ישורון, ירושלים תש"ע.
- ברזובסקי, תשל"ט ש"נ ברזובסקי, נתיבות שלום – מאמרים מיוחדים, ירושלים תשל"ד.
- ברזובסקי, תשמ"ט ש"נ ברזובסקי, נתיבות שלום – שיחות ומאמרים לתקופת שובבי"ם, ירושלים תשמ"ט.
- ברזובסקי, תשנ"ה ש"נ ברזובסקי, נתיבות שלום על פרקי אבות, ירושלים תשנ"ה.
- ברזובסקי, תשנ"ה-תשנ"ז
- ש"נ ברזובסקי, נתיבות שלום על התורה, ירושלים תשנ"ה-תשנ"ז.
- ברזובסקי, תשנ"ח ש"נ ברזובסקי, נתיבות שלום א-ב, ירושלים תשנ"ח.
- ברזובסקי, תשס"א ש"נ ברזובסקי, נתיבות שלום – מאמרי פורים, ירושלים תשס"א.
- ברזובסקי, תשס"ז ש"נ ברזובסקי, ספרי תורה של אבות החסידות, ירושלים תשס"ז.
- ברזובסקי, תשנ"א₁ ש"נ ברזובסקי, נתיבות שלום – נתיבי החינוך, ירושלים תשנ"א.
- ברזובסקי, תשנ"א₂ ש"נ ברזובסקי, נתיבות שלום – נתיבי עולם הישיבה, ירושלים תשנ"א.
- ברזובסקי, תשס"א₁ ש"נ ברזובסקי, דרכי נעם, ירושלים תשס"א.
- ברזובסקי, תשס"א₂ ש"נ ברזובסקי, נתיבות שלום – מאמרי חנוכה, ירושלים תשס"א.
- ברטל, תש"ם י' ברטל, 'יהודי מזרח אירופה וארץ ישראל (1777-1881): העליות ומבנה היישוב האשכנזי', קתדרה 16 (תש"ם), עמ' 4.
- ברנאי, תשנ"ה י' ברנאי, היסטוריוגרפיה ולאומיות: מגמות בחקר ארץ ישראל ויישובה היהודי, ירושלים תשנ"ה.
- גארב, 2005 י' גארב, יחידי הסגולות יהיו לעדרים, ירושלים 2005.
- גרין, 1987 A. Green, *Typologies of Leadership and the Hasidic Zaddik*, *Jewish Spirituality* 2, New York (1987), pp.127-156.
- גרינשפן, תשי"ד א' גרינשפן, גדולי התורה והרוח בברנוביץ', ברנוביץ: ספר זכרון, תל אביב תשי"ד.

- גרנות, תשס"ט ת' גרנות, תקומת החסידות בארץ ישראל אחרי השואה: היבטים רעיוניים הלכתיים וחברתיים במשנתו של האדמו"ר ר' יקותיאל הלברשם מקלויזנבורג-צאנז, רמת גן תשס"ט.
- דובנוב, תרנ"ד ש' דובנוב, 'החסידים הראשונים בארץ ישראל', פרדס ב, אודסה (תרנ"ד), עמ' 201-214.
- דן, תשמ"ט י' דן, 'החסידות: המאה השלישית', ידיעון האיגוד העולמי למדעי היהדות 29 (תשמ"ט), עמ' 310-316.
- דן, תשס"א י' דן, 'החסידות - המאה השלישית', בתוך: ד' אסף (עורך), צדיק ועדה, ירושלים תשס"א, עמ' 52-65.
- דרסנר, 1974 S. Dresner, *The Zaddik*, New York 1974
- הורודצקי, תרס"א-תרס"ב ש"א הורודצקי, 'החסידים בארץ ישראל', השילוח ח, ברלין (תרס"א-תרס"ב), עמ' 486-497.
- הלפרין, 1946 י' הלפרין, העליות הראשונות של החסידים לארץ ישראל, ירושלים 1946.
- ובר, תש"ם מ' ובר, על הכריזמה ובניית המוסדות, ירושלים תש"ם.
- וולבה, תשכ"ט ש' וולבה, 'השיבה בתקופתנו', מוריה ב (תשכ"ט), עמ' לה-לח.
- וקס, תש"ע ר' וקס, להבת אש קדש שערים לתורתו של האדמו"ר מפאסצנה, אלון שבות תש"ע.
- וקס, תשס"ג-תשס"ד ר' וקס, 'ההתרגשות וההתלהבות במשנתו החינוכית של רבי קלונימוס קלמן שפירא מפאסצנה', הגות החינוך היהודי ה-10 (תשס"ג-תשס"ד), עמ' 71-88.
- חובת התלמידים, 1932 ק"ק שפירא, חובת התלמידים, ורשה 1932.
- יערי, תש"ג א' יערי, אגרות ארץ ישראל, תל אביב תש"ג.
- יערי, תש"ו א' יערי, מסעות ארץ ישראל, תל אביב תש"ו.
- יערי, תש"י א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תש"י.
- יתד נאמן, תשנ"ז יתד נאמן, נחמו תשנ"ז (לט) מוסף שבת, עמ' 13, ללא ציון מחבר.
- כהן, 1969 א' כהן, 'היהודים בצפון ארץ ישראל במאה הי"ח', דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות (1969).
- כהן, תשנ"ו י' כהן, 'מחשבת ישראל לשם חינוך: האם המסורת היהודית ניתנת לתרגום?' בתוך: צ' לם (עורך): עיצוב ושיקום, ירושלים תשנ"ו, עמ' 162-184.

- לופו, 2004 'לופו, ש"ס דליטא: השתלטות הליטאית על בני תורה ממרוקו, תל אביב 2004.
- לם, תשל"ב נ' לם, תורה לשמה, ירושלים תשל"ב.
- לשם, תשס"ו צ' לשם, בין משיחיות לנבואה: החסידות על פי האדמו"ר מפאסצנה, רמת גן תשס"ז.
- מרגולין, תשס"ה ר' מרגולין, מקדש אדם; ההפנמה הדתית ועיצוב חיי הדת הפנימיים בראשית החסידות, ירושלים תשס"ה.
- נגאל, תשכ"ב ג' נגאל, מנהיג ועדה, ירושלים תשכ"ב.
- נגאל, תשס"ד ג' נגאל, לידת החסידות, ירושלים תשס"ד.
- נדלר, 2006 א' נדלר, 'סינתזה בחסידות סלונים', בתוך: ע' אטקס (עורך), ישיבות ובתי מדרשות, ירושלים 2006, עמ' 395-415.
- סורסקי, תשמ"ו-תשמ"ט א' סורסקי, מרביצי תורה מעולם החסידות א-ח, בני ברק תשמ"ו-תשמ"ט.
- פייקאז, תש"ן מ' פייקאז, 'חסידות פולין: מגמות רעיוניות בין שתי המלחמות ובגזרות ת"ש-תש"ה ("השואה")', ירושלים תש"ן.
- פייקאז, תשנ"ד מ' פייקאז, בין אידאולוגיה למציאות: ענווה, אֵין, ביטול ממצואות ודביקות במחשבתם של ראשי החסידות, ירושלים תשנ"ד.
- צייטלין, תש"ם ה' צייטלין, 'אדמו"ר - אמן פדגוג, ספרן של יחידים, ירושלים תש"ם, עמ' 241-244.
- רוסנק, 1987 M. Rosenak, *Commandments And Concerns: Jewish Religious Education in Secular Society*, New York 1987.
- ריבלין, תש"ך י"י ריבלין, 'זיקתם של יהודי ליטא לארץ ישראל', בתוך: נ' גורן ואחרים (עורכים), יהדות ליטא א, תל אביב תש"ך, עמ' 461-463.
- רפורט-אלברט, 1979 A. Rapport-Albert, *God and the Zaddik As Two Focal Points of Hasidic Worship*, *History of Religion* 18(1979), pp. 32-296.
- ש"ץ, 1960 ר' ש"ץ, 'למהותו של הצדיק בחסידות', מולד יח (1960), עמ' 365-378.
- שגיב, 2009 ג' שגיב, חסידות צ'רנוביל: תולדותיה ותורותיה מראשיתה ועד מלחמת העולם הראשונה, תל אביב (2009).
- שטמפפר, תש"ס ש' שטמפפר, 'ישיבות חסידיות בין שתי מלחמות העולם', בתוך: ע' אטקס (עורך), במעגלי חסידים, ירושלים תש"ס, עמ' 351-376.

שטמפפר, תשמ"א	ש' שטמפפר, שלש ישיבות ליטאיות במאה התשע עשרה, ירושלים תשמ"א.
שטמפפר, תשנ"ה	ש' שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, ירושלים תשנ"ה.
שלמון, תשס"ט	י' שלמון, 'בין ליטא לארץ ישראל במאה הי"ט', בתוך: ד' אסף, ע' רפפורט-אלברט (עורכים), ישן מפני חדש ב, ירושלים תשס"ט, עמ' 417-428.
שפירא, 1932	נ' שפירא מבוא שערים, ירושלים 1932.
שפרשל, תשכ"ג	ט' שפרשל, 'עלית חסידים לארץ ישראל', בתוך: ש' פדרכוב (עורך), החסידות וציון, ניו יורק תשכ"ג, עמ' כד-לח.
תשבי ודן, 1969	י' תשבי וי' דן 'תורת החסידות וספרותה', האנציקלופדיה העברית, כרך יז, ירושלים 1969, עמ' 779-784.